GENDER LINGVISTIKASI: ERKAKLAR VA AYOLLAR NUTQINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Olimova Dildora Iqboljon qizi
Andijon davlat chet tillari instituti talabasi
libertysmi08@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.23741345

Annotatsiya. Ushbu maqolada gender lingvistikasining mazmuni, shakllanish bosqichlari va tilshunoslikdagi o'rni yoritilgan. Erkaklar va ayollar nutqining leksik, grammatik, fonetik va pragmatik xususiyatlari o'zbek tili misollari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda muloyimlik, murojaat shakllari, his-hayajon ifodasi va suhbat yuritish uslublari solishtiriladi. Shuningdek, o'zbek tilida grammatik jins kategoriyasi yo'qligi sababli gender ma'nolari asosan so'z tanlash, murojaat va nutqiy odob orqali ifodalanishi ko'rsatiladi. Natijalar nutqdagi farqlar faqat biologik jinsga emas, balki yosh, kasb, tarbiya, ijtimoiy muhit va muloqot vaziyatiga ham bog'liq ekanini tasdiqlaydi. Maqola stereotiplardan qochish, o'zaro hurmatga asoslangan muloqot madaniyatini rivojlantirish va o'zbek tilining ijtimoiy imkoniyatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: gender lingvistikasi, jins, gender, nutq, erkaklar nutqi, ayollar nutqi, muloqot, nutq madaniyati, muloyimlik, murojaat shakllari, stereotip, til va jamiyat.

Аннотация. В статье раскрываются содержание гендерной лингвистики, этапы её становления и место в языкознании. На примерах узбекского языка анализируются лексические, грамматические, фонетические и прагматические особенности мужской и женской речи. Сопоставляются вежливость, формы обращения, выражение эмоций и стратегии ведения беседы. Показано, что в узбекском языке нет грамматической категории рода, поэтому гендерные смыслы выражаются в основном через выбор слов, обращения и речевой этикет. Результаты подтверждают, что различия в речи обусловлены не только биологическим полом, но и возрастом, профессией, воспитанием, социальной средой и ситуацией общения. Работа способствует преодолению стереотипов, развитию культуры общения, основанной на взаимном уважении, и более глубокому пониманию социальных возможностей узбекского языка.

Ключевые слова: гендерная лингвистика, пол, гендер, речь, мужская речь, женская речь, коммуникация, речевая культура, вежливость, формы обращения, стереотип, язык и общество.

Abstract. The article examines the essence of gender linguistics, the stages of its development and its place in linguistics. Using Uzbek examples, it analyzes the lexical, grammatical, phonetic and pragmatic features of men's and women's speech. Politeness, forms of address, the expression of emotion and conversational strategies are compared. The study shows that, since Uzbek has no grammatical gender, gender meanings are conveyed mainly through word choice, forms of address and speech etiquette. The findings confirm that speech differences depend not only on biological sex but also on age, occupation, upbringing, social environment and the communicative situation. The article helps to avoid stereotypes, to promote respectful communication and to understand the social potential of the Uzbek language better.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Keywords: gender linguistics, sex, gender, speech, men's speech, women's speech, communication, speech culture, politeness, forms of address, stereotype, language and society.

Kirish. Til insonlar o'rtasidagi muloqotning eng muhim vositasi bo'lib, fikr almashish, his-tuyg'ularni bildirish va ijtimoiy munosabat o'rnatishga xizmat qiladi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslikda tilni faqat tuzilma sifatida emas, balki jamiyat bilan bog'liq hodisa sifatida o'rganish kuchaydi. Natijada sotsiolingvistika, pragmalingvistika va antropolingvistika kabi yo'nalishlar rivojlandi. Gender lingvistikasi ana shu yo'nalishlar kesishgan joyda shakllandi.

Gender lingvistikasi til va gender o'rtasidagi bog'liqlikni, erkaklar va ayollarning nutqiy xulq-atvorini hamda jamiyatdagi gender qarashlarining tilda aks etishini o'rganadi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi globallashuv sharoitida muloqot madaniyati, ta'lim, ommaviy axborot vositalari va badiiy adabiyotda gender masalalariga e'tibor ortib bormoqda. O'zbek tilida bu yo'nalish hali yetarli o'rganilmagan, shu sababli yangi tahlillarga ehtiyoj bor.

Tadqiqotning maqsadi — erkaklar va ayollar nutqidagi o'ziga xos xususiyatlarni o'zbek tili misollarida aniqlash va ularga ta'sir etuvchi omillarni yoritish.

Tadqiqotning vazifalari:

1. gender lingvistikasining asosiy tushunchalarini aniqlash;
2. erkaklar va ayollar nutqining leksik, grammatik, fonetik va pragmatik belgilarini tahlil qilish;
3. o'zbek tilida murojaat va muloyimlik shakllarini gender nuqtayi nazaridan ko'rib chiqish;
4. nutqiy farqlarga ta'sir etuvchi ijtimoiy omillarni aniqlash.

Tadqiqot obyekti — o'zbek tilidagi so'zlashuv nutqi va badiiy dialoglar. **Predmeti** — ushbu nutqda gender bilan bog'liq til va nutq xususiyatlari.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Gender lingvistikasi jahon tilshunosligida 1970-yillarda mustaqil yo'nalish sifatida shakllana boshladi. Amerikalik tilshunos R. Lakoff «Til va ayolning o'rni» (1975) asarida ayollar nutqiga xos deb hisoblangan belgilarni — yumshatuvchi so'zlarni, savol ohangini, kuchaytiruvchi ifodalarni — tahlil qilib, ularni ijtimoiy mavqe bilan bog'ladi. Ushbu qarash keyinchalik ko'p munozara va tanqidlarga sabab bo'ldi, ammo mavzuni ilmiy muomalaga kiritishda katta rol o'ynadi.

D. Tannen o'z tadqiqotlarida erkaklar va ayollar suhbatini «madaniyatlararo muloqot»ga qiyosladi. Uning fikricha, ayrim erkaklar suhbatni mavqeni saqlash va axborot berish vositasi sifatida ko'rsa, ayrim ayollar uni yaqinlik o'rnatish yo'li deb biladi. Dj. Koats esa ayollar nutqidagi hamkorlikka asoslangan suhbat uslubini ko'rsatib bergan. P. Tradjill ingliz tilidagi talaffuz variantlarini tahlil qilib, ayollar mavqe jihatidan nufuzli deb hisoblangan me'yoriy shakllarga ko'proq moyil bo'lishini qayd etgan. Dj. Batler esa genderni tug'ma xususiyat emas, balki ijtimoiy xatti-harakatlar orqali shakllanadigan hodisa sifatida talqin qildi.

Rus tilshunosligida gender tadqiqotlari 1990-yillarda faollashdi. A. V. Kirilina, E. I. Goroshko, I. I. Xaleyeva kabi olimlar gender stereotiplari, gender va diskurs, tilning gender jihatdan ifodalanishi masalalarini o'rgandi.

O'zbek tilshunosligida gender masalasi so'nggi yillarda o'rganila boshlandi. Ayrim ishlarda gender tushunchasining mazmuni, o'zbek tilida erkak va ayol nutqining leksik hamda pragmatik xususiyatlari, ingliz va o'zbek tillari bilan qiyosiy tahlil masalalari ko'rib chiqilgan. Shuningdek,

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

o'zbek tilining so'zlashuv uslubi, nutq madaniyati va murojaat shakllariga oid asarlar gender tahlili uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Ammo mavjud ishlarning aksariyati nazariy yo'nalishda bo'lib, real nutq materiali asosidagi keng ko'lamli tahlillar yetarli emas. Ushbu maqola shu bo'shliqni qisman to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi:

- **tavsifiy usul** — nutqiy hodisalarni tasvirlash va tasniflash;
- **tahliliy usul** — nutqiy birliklarni leksik, grammatik, fonetik va pragmatik jihatdan tahlil qilish;
- **qiyosiy usul** — erkak va ayol personajlar hamda so'zlovchilar nutqini solishtirish;
- **kontekstual tahlil** — gapni suhbat vaziyati, ishtirokchilar munosabati va maqsadi bilan birga ko'rib chiqish;
- **induksiya va umumlashtirish** — alohida misollardan umumiy xulosalar chiqarish.

Tadqiqot materiali sifatida o'zbek tilidagi kundalik so'zlashuv namunalari, o'zbek badiiy asarlaridagi dialoglar hamda ommaviy axborot vositalaridagi suhbatlar olinadi. Misollar tanlashda so'zlovchining yoshi, kasbi, suhbatdoshi bilan munosabati va suhbat sharoiti hisobga olinadi.

Muhim cheklov: maqolada keltirilgan misollar tipik nutqiy holatlarni ko'rsatish uchun berilgan namunalardir. Ular katta hajmli statistik so'rov yoki korpus tahlili natijasi emas, shuning uchun xulosalar umumiy tendensiya sifatida baholanadi, qat'iy qonuniyat sifatida emas.

Tahlil va natijalar. Tahlil gender va jins tushunchalaridan boshlanib, o'zbek tilining grammatik, leksik, fonetik va pragmatik xususiyatlari, badiiy hamda ommaviy nutq va nutqiy farqlarga ta'sir etuvchi omillarni ketma-ket ko'rib chiqadi.

1. Gender va jins tushunchalari

Jins — insonning biologik belgilari majmui, gender esa jamiyatda erkak va ayolga nisbatan shakllangan ijtimoiy rollar, kutilmalar va qarashlar yig'indisidir. Nutqdagi farqlar aynan gender orqali, ya'ni ijtimoiy tarbiya va muhit orqali shakllanadi. Shuning uchun «ayollar shunday gapiradi, erkaklar bunday gapiradi» degan umumiy hukm ilmiy jihatdan yetarli emas.

2. O'zbek tilining grammatik xususiyati

O'zbek tilida grammatik jins kategoriyasi yo'q. «U» olmoshi ham erkakka, ham ayolga nisbatan qo'llanadi: «U keldi». Kasb va lavozim nomlari — «shifokor», «o'qituvchi», «rahbar», «muhandis» — odatda ikkala jins uchun bir xil shaklda ishlatiladi. Bu jihat gender ma'nosi grammatik shaklda emas, asosan leksika, murojaat va pragmatikada namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Ayrim hollarda jinsni ko'rsatish uchun «ayol», «erkak», «qiz», «yigit» kabi so'zlar qo'shiladi («ayol shifokor»), bunday qo'llanish esa ba'zan stereotipik qarashning izi bo'lishi mumkin.

3. Leksik xususiyatlar

Nutqda so'z tanlash so'zlovchining maqsadi, tarbiyasi va suhbatdoshga munosabatiga bog'liq. Kuzatishlarda ba'zan quyidagi tendensiyalar uchraydi:

- ayollar nutqida erkalash va mehr ifodalovchi so'zlar (-jon, -cha, -xon qo'shimchalari: «onajon», «qizaloq», «gulchamdek») ko'proq uchraydi;
- ayollar rang-barang, tasviriy sifatlardan va his-tuyg'u bildiruvchi so'zlardan («ajoyib», «juda go'zal», «xursandman») tez-tez foydalanishi mumkin;
- erkaklar nutqida kasbiy, siyosiy yoki sport mavzulari bilan bog'liq terminlar, qisqa va aniq ifodalar ko'proq kuzatiladi;

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

• qarg'ish, so'kinish va qo'pol so'zlar jamiyatda ko'proq erkaklar uchun «kechiriladigan» deb qaraladi, ayollar nutqiga nisbatan esa qat'iyroq me'yor talab etiladi. Bu til emas, jamiyat kutilmasining natijasidir.

Biroq bu belgilar mutlaq emas. Til o'rganuvchi yosh, shahar yoki qishloq muhiti, ta'lim darajasi va kasb bu tendensiyalarni o'zgartiradi. Masalan, ayol huquqshunos yig'ilishda qisqa va qat'iy gapirishi, erkak o'qituvchi esa o'quvchilarga juda yumshoq murojaat qilishi mumkin.

4. Muloyimlik va murojaat shakllari

O'zbek nutq madaniyatida hurmat ifodasi muhim o'rin tutadi. «Siz» olmoshi, «iltimos», «marhamat», «kechirasiz», «rahmat» kabi birliklar kundalik muloqotning ajralmas qismidir. Bir gapning ikki shakliga e'tibor beraylik:

• «Eshikni yoping.» — buyruq ohangi;
• «Iltimos, eshikni yopib yuborasizmi?» — iltimos va muloyimlik ohangi.

Ikkinchi shakl yumshoqroq bo'lib, suhbatdoshning yuzini saqlashga xizmat qiladi. Bunday shakllar ko'pincha ayollar nutqiga xos deb talqin qilinadi, lekin real hayotda ularni yosh, mavqe va munosabat belgilaydi: talabaning ustozga, yosh xodimning rahbarga murojaati jinsdan qat'i nazar muloyimroq bo'ladi.

Qarindoshlik nomlari («aka», «opa», «amaki», «xola», «buvi», «bobo») o'zbek tilida begona kishiga hurmat bilan murojaat qilish vositasi sifatida ham keng qo'llanadi. Bunda murojaat yoshga va nisbatan yaqinlik darajasiga qarab tanlanadi. Rasmiy muhitda esa «hurmatli ustoz», «aziz hamkasblar» kabi shakllar ishlatiladi. Ayol kishining erining ismi yoki farzandining nomi bilan atalishi («Akmalning onasi», «Dilnoza opa») an'anaviy muhitda uchraydi va bu ham ijtimoiy rolning tildagi ifodasidir.

5. His-hayajon ifodasi

His-tuyg'ularni ifodalashda so'z, ohang, ovoz balandligi va undov birliklari muhim. Ikki gapni solishtiramiz:

• «Juda yaxshi!»
• «Voy, qanday ajoyib!»

Birinchisi ixcham, ikkinchisi esa his-hayajonli. «Voy», «attang», «ey», «obbo» kabi undovlarning qo'llanishida ayollar nutqida emotsionallik ko'proq, erkaklar nutqida esa o'zini tutish kuchliroq bo'lishi mumkin. Bu ko'p jihatdan «erkak yig'lamaydi, o'zini bosiq tutadi» kabi ijtimoiy kutilmalarning natijasidir. Ammo yosh avlod nutqida bu chegara tobora yumshab bormoqda: yigitlar ham his-tuyg'ularini ochiqroq bildirmoqda.

6. Suhbat yuritish uslubi

Suhbatda tinglash, savol berish, gapni bo'lish, mavzuni yo'naltirish kabi xatti-harakatlar ham gender nuqtayi nazaridan o'rganiladi. Umumiy kuzatishlarga ko'ra, ayrim ayollar suhbatda hamdardlik bildirish, «ha, tushunaman», «keyin-chi?» kabi qo'llab-quvvatlovchi so'zlar bilan suhbatdoshni rag'batlantirishga moyil. Ayrim erkaklar esa muammoni eshitgach, darhol yechim taklif qiladi: «Shunday qilsang bo'ladi». Bu ikki uslub nega bir-biriga mos kelmay qolishi mumkinligini D. Tannen yaxshi tushuntirgan: biri yaqinlik, ikkinchisi yordam berish yo'lini tanlaydi.

Biroq bu jihatda ham shaxsiy farqlar kuchli. Do'stlar suhbatida erkak ham muammoni batafsil bayon qilishi, ayol esa to'g'ridan-to'g'ri yechim aytishi mumkin. Suhbat mavzusi, ishtirokchilarning yoshi va munosabati asosiy rol o'ynaydi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

7. Fonetik va intonatsion jihatlar

Nutqda ovoz balandligi, tempi va ohang ham gender bilan bog'lanadi. Fiziologik farqlar sababli ayollar ovozi odatda balandroq bo'ladi, lekin bundan tashqari ohang, pauza va urg'u asosan ijtimoiy odat bilan bog'liq. Ba'zi so'zlovchilar muloyimlik uchun ovozini pasaytirsa, boshqalar ishonchlilikni ko'rsatish maqsadida aniq va barqaror ohangdan foydalanadi.

8. Badiiy adabiyot va ommaviy axborot vositalarida

Yozuvchilar qahramon xarakterini ochishda uning nutqidan foydalanadi: personajning so'z tanlashi, murojaati va gapirish ohangi uning yoshi, bilim darajasi va muhitini ko'rsatadi. O'zbek badiiy asarlaridagi dialoglarda an'anaviy oilaviy muhitni aks ettiruvchi murojaatlar («dadasi», «onasi», «kelinim», «o'g'lim») qahramonlarning ijtimoiy rolini ko'rsatadi. Ommaviy axborot vositalarida esa «ayol rahbar», «ayol haydovchi» kabi ifodalar hali ham jins alohida ta'kidlanishini ko'rsatadi, bu esa stereotiplar tilda saqlanib qolganini bildiradi.

9. Nutqiy farqlarga ta'sir etuvchi omillar

Tahlil nutqdagi farqlarga quyidagi omillar ta'sir qilishini ko'rsatdi:

1. **Oila va tarbiya** — insonning kattalar va tengdoshlar bilan gaplashish odati oilada shakllanadi.
2. **Ijtimoiy muhit** — maktab, universitet, ish joyi va do'stlar davrasida nutq uslubi o'zgaradi.
3. **Yosh** — yoshlar nutqida yangi so'zlar va norasmiy ifodalar ko'proq uchraydi.
4. **Kasb** — kasbiy muhit nutqning rasmiylik darajasini belgilaydi.
5. **Milliy qadriyatlar** — kattalarga hurmat, mehmonni e'zozlash, odob-axloq nutqda aks etadi.
6. **Shaxsiy xususiyatlar** — xarakter, hissiy holat va bilim darajasi.

10. Umumiy natijalar

Tahlil natijalariga ko'ra:

- o'zbek tilida grammatik jins yo'qligi sababli gender farqlari asosan leksika va pragmatikada namoyon bo'ladi;
- erkaklar va ayollar nutqida muloyimlik, his-hayajon va suhbat uslubi bo'yicha tendensiyalar kuzatiladi, lekin ular qat'iy qoida emas;
- nutqiy farqlarning asosiy qismi biologik jinsdan emas, ijtimoiy rol va kutilmalardan kelib chiqadi;
- yosh, kasb va muhit omillari jins omilidan kam ahamiyatga ega emas;
- kundalik va ommaviy nutqda stereotipik ifodalar saqlanib qolmoqda.

Xulosa va takliflar. Gender lingvistikasi til, inson va jamiyat o'rtasidagi aloqani o'rganuvchi muhim yo'nalishdir. Erkaklar va ayollar nutqini tahlil qilish orqali so'z tanlash, murojaat shakllari, muloyimlik, his-hayajon ifodasi va suhbat uslubidagi tendensiyalarni aniqlash mumkin. O'zbek tilida gender ma'nosi grammatik shakl orqali emas, asosan leksika, murojaat shakllari va nutqiy odob orqali ifodalanadi. Nutqdagi farqlar mutlaq emas: ular tarbiya, yosh, kasb, ijtimoiy muhit va shaxsiy uslub bilan chambarchas bog'liq.

Tadqiqot asosida quyidagi takliflar beriladi:

1. O'zbek tilida gender masalalariga oid tadqiqotlarni real nutq materiali va katta hajmdagi korpus asosida davom ettirish.
2. Oliy ta'lim muassasalarida sotsiolingvistika va gender lingvistikasi elementlarini o'quv dasturlariga kiritish.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

3. Gender tushunchasiga oid terminlarning o'zbekcha muqobillarini ishlab chiqish va ilmiy muomalaga joriy etish.

4. Ommaviy axborot vositalarida jinsni keraksiz ta'kidlaydigan va stereotipni kuchaytiradigan ifodalardan ehtiyotkorlik bilan foydalanish.

5. Ta'lim jarayonida o'quvchi va talabalarni jinsiga qarab emas, bilimi va qobiliyatiga qarab baholashga e'tiborni kuchaytirish.

6. Qiyosiy (o'zbek–ingliz, o'zbek–rus) tadqiqotlar olib borib, madaniyatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. — Toshkent: Fan, 2002.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
3. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1995.
4. Sayfullayeva R., Mengliyev B. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.
5. Chutpulatov M. Ch. Gender linguistics: Uzbek male and female speech // RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics. — 2016. — № 3.
6. Abdullayeva D. Gender tushunchasi va uning o'zbek tilidagi xususiyatlari // Центральноазиатский журнал образования и инноваций. — 2023. — Т. 2, № 4. — В. 135–139.
7. Karimova A. Ingliz va o'zbek tilida erkak va ayollar nutqining leksik va pragmatik farqlari // Zamonaviy dunyoda ijtimoiy fanlar. — 2025. — T. 4, № 24. — B. 82–84.
8. Lakoff R. Language and Woman's Place. — New York: Harper & Row, 1975.
9. Tannen D. You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation. — New York: Ballantine Books, 1990.
10. Coates J. Women, Men and Language. — London: Longman, 1993.
11. Trudgill P. Sex, covert prestige and linguistic change in the urban British English of Norwich // Language in Society. — 1972. — Vol. 1, No. 2. — P. 179–195.
12. Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. — New York: Routledge, 1990.
13. Кирилина А. В. Гендер: лингвистические аспекты. — Москва: Институт социологии РАН, 1999.
14. Горошко Е. И. Гендерная лингвистика: современное состояние // Гендерные исследования. — 2001.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.